

BÂBÜRNÂME'DE ÖLÜM KAVRAMINI KARŞILAYAN ÖRTMECELER*

Özlem AKBULAK**

ÖZET

Dil, tarihî dönemlerden bugüne insanoğlunun en önemli iletişim aracı olma işlevini yürütmektedir. Temel olarak anlaşılma ekseninde ilerleyen dilde açık ifadelerin yer aldığı görülmekteyken dilin zamanla işlenip gelişmesiyle birlikte temel amaç olan net ifadenin yanında, ifadenin muhatabındaki etkisi vb. düşünce ve duygular dili daha kompleks bir yapı hâline getirmiştir. Zamanla aynı duygu veya durumlar çeşitli etkiler de gözetilerek bazen çok açık, bazen dolaylı bazen de süslü bir şekilde anlatıcının tercihine ve dili kullanma becerisine göre şekillenmiştir. Özellikle üzüntü, utanç, korku vb. duygular oluşturabileceği düşünülen kimi kavramlar için anlaşılma esas olmakla birlikte daha örtülü bir kullanımın tercih edildiği görülmektedir. Bu durum ölüm kavramının ifadesinde de ortaya çıkar. Bu çalışmada dilin bu özelliğini ölüm kavramı üzerinden incelemek amaçlanmıştır. İnceleme kapsamında Çağatay edebiyatının en önemli eserlerinden olan Bâbürnâme ele alınacak, eserde ölüm kavramını karşılamak için kullanılan örtmeceler belirlenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Çağatay Türkçesi, Bâbürnâme, söz varlığı, örtmece

Euphemisms For the Concept of Death in Bâbürnâme

ABSTRACT

Language has been the most important means of communication for human from ancient times to the present day. While it is seen that there are clear expressions in the language, which progressed on the axis of comprehension, with the processing and development of language over time, besides the clear expression, which is the main purpose, the effect of the expression of the interlocutor, etc. thoughts and emotions have made the language a more complex structure. Over time, the same feelings or situations are shaped according to the narrator's preference and the ability to use the language, sometimes very clearly, sometimes indirectly, and sometimes ornately, considering various effects. Especially for some concepts that are thought to create emotions such as sadness, shame, fear, etc., it is seen that a more implicit use is preferred although understanding is essential. This situation also occurs in the expression of the concept of death. In this study, it was aimed to examine this feature of language through the concept of death. As part of the review, Bâbürnâme, one of the most important works of, Chagatai literature, will be discussed and the euphemisms used to meet the concept of death in the work will be determined and evaluated.

Key Words: Turkish language, Chagatai Turkish, Bâbürnâme, presence of word, euphemism

* Bu makale, 2-3 Aralık 2022 tarihlerinde İzmir'de düzenlenen *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu*'nda yazar tarafından sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale / TÜRKİYE, ozakbulak@comu.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Akbulak, Ö. (2025). Bâbürnâme'de ölüm kavramını karşılayan örtmeceler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(48), 85-98.
<https://dx.doi.org/10.21550/sosbilder.1508291>

Gönderim Tarihi / Sending Date: 1 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Acceptance Date: 28 Eylül / September 2024

Giriş

Dil, insanların hem bireysel anlamda hem de toplumun bir parçası olarak var oluş sürecinde iletişimini sağlayan bir sistemdir. Son derece karmaşık bir yapıya sahip olan insanoğlunun, duygu ve düşüncelerini yansıtan bir araç olan dil, kuşkusuz birçok alandan beslenip şekillenmektedir. Dil denince ilk amaç her ne kadar anlaşma ve iletişim olsa da zamanla bu iletişim mekanizması daha kompleks bir yapı hâline gelmiştir. Artık günlük basit ihtiyaçlar için kullanılan sade ve amaca yönelik düz, somut bir anlatımın yerini daha dolaylı, çeşitli söz sanatlarıyla süslenmiş bir yapı almıştır. Bu dolaylı anlatımlardan biri de örtmecelerdir. Örtmece, Türk Dil Kurumu sözlüğünde “söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelere, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli bir biçimde anlatılması, edebikelam” olarak tanımlanmaktadır. Doğan Aksan, *güzel adlandırma* veya *euphemism* olarak da adlandırılan bu söz olayının çok eskiye giden inanışlara dayandığını vurgulayıp dildeki bu olayın kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı olduğunu belirtmektedir (2003: 98). Uzun, tabu ve örtmece sözleri, toplumların ahlaki yapıları, dinî inançları, yaşamı algılama şekilleri ve ahlak, edep, nezaket kuralları temelinde biçimlenen, genel anlamda dil vasıtasıyla oluşturulan toplumsal kontrolün bir neticesi olarak ortaya çıkmış sözler olarak değerlendirir (2020: 236).

Genel anlamda örtmecelerin tabulardan kaynaklandığı görüşü hâkimdir. Güngör de örtmeceleri tabular ekseninde inceleyerek, örtmece sözlerin tabulardan kaynaklandığı konusu üzerinde durur (2006: 80). Tabular zamanla dilsel anlamda da tabulaşmayı doğurur ve tabu olarak görülen kavramlar örtülü bir şekilde ifade edilir. Demirci, kuramsal açıdan tabulardan kaynaklandığı iddia edilen örtmecelerin aslında süper egonun kontrol edici doğasının dile yansması olarak algılanması gerektiğini vurgular (2008: 21). Sonuç olarak bakıldığında örtmece kavramı, kullanılmaları hâlinde korku, kaygı, ayıp vb. duygular oluşturabilecek çeşitli sözcükler yerine, anlamı koruyup algıyı değiştirmeye yönelik farklı sözcüklerin kullanılması olarak belirtilebilir. Örtmece sözcüklerin bir yönü de zamanla değişimlerinin kaçınılmaz oluşudur. Örtmece olarak kullanılan bir sözcük zamanla yerini aldığı sözcüğü algısal olarak da yansıtmaya başlar ve örttüğü çeşitli rahatsız edici duygu ve düşünceler tekrar hissedilmeye başlar. Bu durumda yeni bir örtmece sözcüğe ihtiyaç duyulur. Bu kaçınılmaz değişim, dilin dinamik ve zengin yönünü yansıtmaya açısından da önemlidir.

Ayıp, korku gibi duyguların yanı sıra ölüm gibi, insanoğlunu derinden sarsan durumların ifadesinde de örtmecelerden yararlanır. İnsanoğlu var olduğu günden beri ölümün kaçınılmazlığı karşısında büyük bir çaresizlik ve üzüntü yaşamıştır. Bu ifadesi zor duygu, örtmece sözlerin yardımıyla acımasız çıplaklığından bir nebze de olsa sıyrılarak daha dolaylı bir şekilde ifade olanağı bulmuştur. Ergun, ölümün soğuk yüzü karşısında insanoğlunun, onu kendisinden ve yakın çevresinden uzaklaştırmak için pek çok inanç ve uygulama geliştirdiğini bu amaçla da ölümün adını anmama, şifre ve örtmece sözler kullanma, başka dillerden alıntı kelimelerle karşılama gibi çeşitli metotlar kullanıldığını, Türk kültüründe de bundan dolayı ölüm ile ilgili olarak “mevta”, “cenaze”, “defin” gibi kelimelerin tercih edildiğini belirtir (2013: 134). Türkçenin eski dönemlerine baktığımız zaman “ölmek” kavramını ifade etmek üzere *uç-* fiilinin kullanıldığını da görürüz. Roux bu kullanımda hem Türklerin dinî inancının hem de tabunun etkisinin olduğunu dile getirir (Roux’tan aktaran Arslan Erol, 2012: 361). Örtmece sözler her zaman ilgili kavramların güzel veya iyi şekilde adlandırılması şeklinde olmaz. Bu sözler de türlere ayrılır. Demirci, dilde iyi adlandırmanın tezadı olarak bir de kötü adlandırmanın olduğunu ve bunların dysphemism (disfemizm) ve cacophemism (kakofemizm) olarak adlandırıldığını belirterek disfemizmin, kasti olarak kötü adlandırma veya alaycılık içerebildiğini kakofemizmde ise genellikle saldırgan bir özellik bulunduğunu vurgular. İyi

adlandırmayı örtmece kabul ettiğimizde kötü adlandırmayı da örtmece olarak kabul etmemiz gerektiğini ve birinde adlandırmanın “pozitif, müspet, iyi” diğesinde ise “negatif, menfi, kötü” olduğunu belirtir (2008: 29) Hirik, örtmecelerdeki güzel adlandırma ve kötü adlandırma türlerini ölüm kavramı üzerinden örneklendirir. Türkçede, ölen birinin ardından ölümü doğrudan ifade etmek yerine “hakkın rahmetine kavuşmak” ya da “vefat etmek” ifadeleri kullanıldığında daha nazik bir anlatım tarzı yakalandığını, bunun yanı sıra ölüm ifadesi “nalları dikmek” ya da “eşek cennetini boylamak” söylemleriyle anlatıldığında ise kötü adlandırma yapıldığını belirtir (2013: 443). Örtmece sözler, çok eski dönemlerden beri Türkçenin yanı sıra birçok dilde kullanılmışlardır. Bu konuyla ilgili gerek Türkiye Türkçesi gerekse diğerk Türk lehçeleri alanında kapsamlı bilimsel çalışmalar yapılmıştır.¹ Bu çalışmada ise ölüm kavramını karşılamak için kullanılan çeşitli sözler ve örtmeceler Çağatay Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Bâbürnâme üzerinden değerlendirilecektir.

Çok küçük yaşta tahta çıkan ve hükümdarlığı esnasında çeşitli savaflara ve siyasi olaylara tanıklık eden Bâbür, bütün bu yaşadıkları olay ve olgulara hatıratında en ince ayrıntısına kadar yer vermiştir. Gezip gördüğü yerleri, o yerlerdeki bitki ve hayvanları, coğrafi özellikleri detaylı bir şekilde anlatmıştır. XVI. yüzyıl Türk tarihinin önemli isimlerinden olan ve döneminde büyük bir imparatorluk kurmuş olan Bâbür, hükümdarlığının yanı sıra değerli bir şair ve hattattır (Eraslan, 1993: 174). Edebiyata ve sanata olan yoğun ilgisi Bâbür’ün, Çağatay şiir ve nesrinin en güzel örneklerini vermesini sağlamıştır. Özellikle Bâbürnâme adlı otobiyografik eseri Türk Edebiyatının eşsiz hazinelerindedir. Daha çok Bâbürnâme veya Vekâi olarak anılan eser, herhangi bir giriş kısmı olmaksızın Bâbür’ün on iki yaşında Fergana tahtına çıkışı ile başlayıp ölümünden bir yıl öncesine kadar olan zamandaki hayat macerasını anlatır (Akün, 1991: 404). Fergana, Kâbil ve Hindistan olmak üzere üç bölümden oluşan eserdeki bu bölümlenme hükümdar Bâbür’ün siyasi hayatı ve ilişkilerini de yansıtmaktadır. Bâbürnâme, zengin anlatım gücüyle genel anlamda otobiyografi veya günlük özelliği gösterirken gezip gördüğü yerleri, savafları, kişileri ve olayları en ince ayrıntısıyla yansıttığı için yer yer seyahatname, tarih kitabı, tezkire veya ansiklopedi zenginliği de taşımaktadır.

Bâbür, eserinde ele aldığı kişiler, olaylar ve savaflarla hem tarihe tanıklık etmekte hem de iyi bir gözlemci olarak gezip gördüğü yerleri en ince ayrıntısına kadar betimlemektedir. Bâbür’ün kalemiyle bulunduğu yerler kurdu kuşu, sebzesi meyvesi, ırmağı dağı, rüzgârı yağmuru, gelenek ve görenekleriyle adeta okuyucunun gözlerinin önünde canlanmaktadır. Bu durum insan betimlemelerine de çok iyi bir biçimde yansır. Hatırat’ta okuyucu, birçok önemli simanın en karakteristik taraflarıyla çizildiği bir portreler dizisiyle karşı karşıya gelir. Babası

¹ Örtmece ve tabu konularında, Türkiye Türkçesi ve diğerk Türk lehçelerinde kitap, kitap bölümü, makale, bildiri ve lisansüstü tez çalışmaları şeklinde birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şu şekildedir: Ahmet Güngör “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”; Ahat Üstüner “Örtmece Sözlerle İlgili Terimler”; Saadet Çağatay “Türklerde Batıl İnançlar Arasında Tabu”; Kerim Demirci “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”; Işıl İnce Özyıldırım “Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma”; Seyfullah Türkmen “Türkçedeki Örtmece Sözler”; Arzu Çiftoğlu Çabuk “Örtmece Kavramı ve Hayvan Adlarında Örtmece Oluşumu” ve “Türkçedeki Örtmece Sözlerin Oluşum Yolları”; Turgut Akpınar “Dünyada ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Kelimeler”; Hayriye Bilginer “Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar”; Ferhat Karabulut ve Gulmira Ospanova “Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”; Gülsüm Killi “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”; Hülya Arslan Erol “Tabu (Taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi”; Pervin Ergun “Türk Kültüründe Ölümle İlgili Bazı Terimler”; Erkan Hirik “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Ölüm Örtmeceleri”; Gülsine Uzun “Kırgız Türkçesinde Ölüm ile İlgili Örtmece ve Tabu Sözler”; Özlem Akbulak “Örtmece Sözlere Bir Örnek Olarak Tuvalet Sözcüğünün Değerlendirilmesi”; Aylin Koç “Hastalık İsimlerinde Örtmeceler”; Gulmira Ospanova “Türkiye Türkçesinde Örtmeceler”; Cengiz Çelik “Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler”; Ahmet Gecekuşu “Güzel Adlandırma”; Samet Aslan “Derleme Sözlüğündeki Örtmece Kelimeler Üzerine Bir İnceleme” ve “Örtmecelerle İlgili Bibliyografya Çalışması”.

Ömer Şeyh Mirza, Sultan Hüseyin Baykara ve Nevâî gibi çağın önemli şahsiyetleri Bâbü’ün kaleminde portreleşir (Akün, 1991: 405). Bâbü’ün eserinde dönemin önemli şahsiyetlerinin yanı sıra yeri geldikçe birçok farklı şahsiyet çeşitli şekillerde yer bulur. Gerek bu şahısların hayatlarının betimlenmeleri esnasında gerekse anlatılan çeşitli savaş sahnelerinde eserde ölümle ilgili birçok sözcüğün de yer aldığı gözlemlenmiştir. Tarih boyunca insanoğlu ölüm karşısında çaresiz kalmıştır. Bu çaresizlik ve üzüntü dile yansırken çok çeşitli şekillerde ifade olanağı bulmuştur. Kişi sevdiği, değer verdiği kişilerin ölümünü kabullenmekte psikolojik olarak da zorlanmakta ve bu durumu daha örtülü bir şekilde dile getirmeye çalışmaktadır. Ergun bu konuyu: “Öl- fiilinin çok eski anlamı yükselmek olsa da zaman içinde bu anlamı kaybolmuş olmalıdır. Çünkü eski Türkler ‘ölü ve gömmek’ sözlerini, yakınlarını kaybettiklerinde değil, daha çok düşmanları için kullanırlardı. Çünkü yakınları ‘ölmüyordu’, ‘uçmağa varıyordu’; ‘cennete gidiyordu’; ebedî hayatında yaşamaya gidiyordu; mekân değiştiriyordu. Kutlu kişilerin vefatı kergek olduğu için, yani Tanrı istediği için gerçekleşiyordu.” şeklinde değerlendirir (2013: 136). Bu durum Bâbürnâme’de de gözlemlenir. Çok zengin bir şahıs kadrosunun bulunduğu eserin akışında doğal olarak gerek savaşların anlatımında gerekse hayatın doğal döngüsü içerisinde ölüm konusu da sık sık gündeme gelir. Bâbü sevdiği, önemseydiği kişilerin ölümünü “âlemdin naql kılmağ, ‘âlem-i fânini vedâ’ kılmağ, dünyâ gamhânesidin kēçmek, ecel peymânesidin içmek...” gibi sözlerle daha yumuşak ve örtülü bir şekilde ifade ederken; savaş esnasındaki bir sahneyi betimlerken veya hoşlanılmayan kişilerden bahsederken “boynını urdurmağ, başını kēsip kēltürmek, cānı çıkmāğ, dūzahka bar-, katl kılmağ, ölmek...” gibi net ve keskin ifadeler kullanmıştır. Bir olayın ifadesindeki bu çeşitlilik dilde zenginliği de beraberinde getirmiştir.

Bâbü eserinde, yeri geldikçe hayat ve ölüm konusundaki duygu ve düşüncelerini de sıklıkla yansıtmaktadır. Bu aktarımlarda sık sık İslam dininin inanç özelliklerinden olan dünyanın geçiciliği fikri, kötülerin cehenneme gideceği düşüncesi vurgulanır. Örneğin, Bâbürnâme’nin Hindistan bölümünde Bâbü, halka hâkim olan korku ve cesaretsizliği görünce bütün bey ve yiğitleri çağırarak onlara bir konuşma yapar. Bu konuşmada dünyaya gelen herkesin öleceğini, bir tek Tanrının ebedi olduğunu bu nedenle önemli olanın öldükten sonra iyi bir şekilde anılmak olduğunu vurgulayarak hayat felsefesini de belirtir:

“Herkim ki hayât meclisiğa kırıptür ‘âkıbet ecel peymânesidin içküsüdür ve her kişi kim tiriglik menziliğa kēliptür âhîr dünyâ gamhânesidin kēçküsüdür. Yaman at bile tirilgendin yahşı at bile ölgen yahşıraq... Tēñri te‘âlâ bu nev‘ sa‘âdetni bizge naşib kılıptur ve mundağ devletni bizge qarîb eyleptür ölgen şehîd, öltürgen gâzî.” (Hayat meclisine giren herkes, nihayet ecel kadehinden içecektir; dirilik konağına gelen herkes, nihayet dünya denilen bu gam evinden geçecektir. Kötü adla yaşamaktansa, iyi adla ölmek daha iyidir... Yüce Tanrı bize öyle bir saadet nasîp etmiş ve öyle bir devlet vermiştir ki, ölen şehid ve öldüren gâzîdir.) [314b]

Eserin başka bir yerinde de yine benzer düşüncelerle ölüm gerçeğini kabulleniş görülmektedir:

“Dēdim kim kişi eger yüz eger miñ yaşasa âhîr ölmek kerek. Özümni ölümge qarâr bērdim uşol bâğda bir su akip kēledür ēdi. Vuzū kıldım. İki rek‘at namâz okudum başımni münâcâtka koyup tilek tileydür ēdim kim közüm uykuğa barıptur.” (“İnsan eğer bin sene bile, yaşasa nihayet ölecektir” dedim. Ölümü kabul ettim. Bu bahçeden bir su akıyordu. Abdest aldım. İki rekât namaz kıldım. Başımı münacata koyup dilek dilerken uykuya dalmışım.) [118b]

Bir hükümdar olarak çok zorlu koşullarda bile halkının yanında olup gerekirse birlikte ölümü göğüsleyeceği fikri eserde “Dostlarla beraber ölüm düğündür.” sözleriyle vurgulanmıştır:

“Her neçe dediler kim “*Ḥavālga barıñ*” barmadım. Köñülge kécıti kim barça el qarda ve çapqunda mên ısıq üyde ve istirāhat bile munda barça ulus teşvış bile maşakqatta mên munda uyqu bile ferāgatta mürüvvetin yıraç ve hem-cihetlıqtın kıraç iştür. Mên her teşvış ü maşakqat bolsa köreyin. Her neçük el tākat kılp tursa turayın. Bir Fārsī meşel bar: “*merg né yārān sūr ast.*” (Mağaraya gitmemi söyledilerse de gitmedim. “Bütün halk karda ve tipide iken ben sıcak yerde ve istirahatte ve bütün halk burada ıstırap ve meşakkatte iken ben orada uykuda ve refahta bulunursam, bu insaniyetten uzak bir hareket ve halka karşı lâkayıtlık olur; ne gibi ıztırap olursa ben de göreyim ve halk nasıl tahammül edip duruyorsa ben de durayım” diye düşündüm. Farsça bir mesel vardır: “Dostlarla beraber ölüm düğündür.”) [194b]

Bu dünyanın geçiciliği fikri eserde “*Bêş künlük öter dünyā*” (Beş günlük fânî dünya) ifadesiyle sık sık yer alır.

Bâbürnâme'de Ölüm Kavramını İfade Etmek için Kullanılan Örtmeceler

Bu bölümde Bâbürnâme, ölüm kavramını ifade eden örtmece sözler bağlamında incelenmiş ve inceleme esnasında saptanan örtmeceler, ilgili sayfa ve satır numaralarıyla aşağıda belirtilmiştir. Eserde tespit edilen yapılar ilgili cümlelerle birlikte örneklendirilmiştir. Örneklendirilen bu cümlelerin Türkiye Türkçesine çevirisi ise Reşit Rahmeti Arat'ın (1987) çevirisiyle parantez içinde yanlarına verilmiştir. Ayrıca tespit edilen örnekler, ilgili dönemde ölüm fikrinin ifadesi açısından da çeşitli başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Ölümün Başka Bir Dünyaya Geçiş Olarak İfade Edildiği Örtmeceler

İnsanların ve dolayısıyla toplumların sahip oldukları kültür, inanç ve çeşitli değerler onların hayata bakış açılarını şekillendirir. Bu durum ölüm konusunda da geçerlidir. Ölümün algılanışı kişinin hayata bakış tarzına, inancına, yaşadığı hayat şartlarına ve içinde bulunduğu duruma göre değişiklik gösterir. Ölüm konusunda korkak ya da karamsar olunabileceği gibi ölüm kurtuluş olarak da görülebilir (Yüksekkaya, 2009: 5). Türklerde de İslam dininin etkisiyle bu dünyanın geçiciliği, ölümden sonraki dünyanın esas olduğu fikri ölüm konusundaki temel bakış açısını oluşturur. Ölümün Türk kültüründe genellikle doğum gibi normal bir fenomen olarak kabul edildiği ve kabullenici bir tarzda ifade edildiği söylenebilir (Karaca, 2009: 77). Eserde ölüm için kullanılan “*‘ālemdin bar-*, *‘ālemdin kéc-*, *bar-*, *‘ālem-i fānini vedā‘ kılp-*, *rıñlet kılp-*, *naql kılp-*” şeklindeki ifadeler öldükten sonra başka bir dünyaya göçme inancını da yansıtmaktadır.

‘ālemdin bar-: [23a, 27b, 182a]; “*Haydar Mırzā atası zamānıda oq ‘ālemdin bardı.*” (Haydar Mirza, daha babası hayatta iken vefat etti.) [167a-167b]

‘ālemdin kéc-: “*Rebī‘ü’l-āhır ayıda Sultān Maḥmūd Mırzā’ga qavī ‘ārıza yüzlenip altı künde ‘ālemdin kécıti.*” (Rebiülahir ayında Sultan Mahmud Mirza, ağır hastalığa tutularak, altı gün içinde vefat etti.) [25b]

‘ālemdin naql kılp-: [175a, 182b, 271a]; “*Nāşır Mırzā ölgen yılı ‘ālemdin naql kıldı.*” (Nâsır Mirza öldüğü sene vefat etti.) [138a]

‘ālem-i fānini vedā‘ kılp-: [18a/9]; “*Méniñ anam Ḥānımnıñ Siñil ḥüb Nigār Ḥānım ‘ālem-i fānini vedā‘ kılgan ekendür.*” (Annem Hanım’ın küçük kız kardeşi, Hüb-Nigâr Hanım, fânî dünyaya veda etmiş.) [96a]

Bâbür eserinde, yukarıda da değinildiği gibi, bu dünyanın geçiciliği fikrini sürekli vurgulamaktadır. Bu örnekte de ölümü “fânî dünyaya veda etmek” şeklinde güzel adlandırma yoluyla ifade etmektedir. Demirci, Türkçenin ölme ifadeleri bakımından çok zengin olduğunu, kullanılan örtmecelerin çoğunun ölümün korkulacak bir şey olmadığı kanısını vermeye

yöneldiği ve dilin üzüntü veren ölüm olayını en güzel kelimeler aracılığıyla kabullenmeye yardımcı olduğunu ifade eder (2008: 27).

bar-: “*Bu beş künlük öler cān için yaman at bile bardı.*” (Bu beş günlük fāni hayat için kötü nām ile gitti.) [80b]; “*... uşbu yara bile bardı.*” (... bu yaradan öldü.) [158b]; “*Üç tört kündin soñ uşol zañm bile oğ bardı.*” (Üç dört gün sonra bu yaradan öldü.) [65b]; “*Bu cemā’attın hem kalın kişi éligge tüşüp köp kişi oğka ve kılıçka ve suğa bardı.*” (Bunlardan da birçok adam ok ve kılıçla öldürüldü yahut suda boğuldu.) [184a]

dūzahka bar-: [335a]; “*Bekremācīt, Sulṭān İbrāhīm’ni başkanda dūzahka bardı.*” (Bikermācīt, Sultan İbrahim’i mağlup ettiğimiz zaman, cehenneme gitti.) [268b]

Buradaki “*dūzahka bar-*” yani “*cehenneme git-*” ifadesinde düşman vb. hoşlanılmayan kişi veya kişilerin ölümünün kötü adlandırma yoluyla ifade edilişi görülmektedir. Yüksekkeya, ölmek, başka bir âlemde yaşamak olarak algılandığında yaşanacak bu yeni yerin “cennet” olarak belirlendiği, sevilmeyen kişiler söz konusu olduğunda ise bunun tam tersiyle karşılaştığımızı “cehenneme vasil ol-” örneğiyle verir (2009: 11).

dünyā gamhānesidin kēç-: “*Her kişi kim tiriglik menziliğa kēliptür āhır dünyā gamhānesidin kēçkisidir.*” (Dirilik konağına gelen herkes, nihayet dünya denilen bu gam evinden geçecektir.) [314b]

kēç-: “*Atasının hayātıda oğ kēçti.*” (Babası daha hayatta iken vefat etti.) [167b]

naql kıl-: [134a, 134a, [169a]; “*Atasının zamānıda oğ naql kıldı.*” (Daha babası hayatta iken, vefat etti.) [166a]; “*Nēçe kündin soñ uşol maraž bile oğ naql kıldı.*” (Birkaç gün sonra, bu hastalıktan vefat etti.) [178b]

rıhlet kıl-: “*Mīrzādın burunraq bu dünyādın rıhlet kıldı .*” (Hüseyn Mirza’dan bir müddet evvel, bu dünyadan göçtü.) [167b]

vedā’ kıl-: “*Ol zālīm bedkirdārınñ habside dünyā-yı fānini vedā’ kıldılar.*” (O merhametsizin esaretinde fāni dünyaya veda ettiler.) [11a]

2. Ölümün Meydana Geliş Şeklinin / Yönteminin İfadesinde Kullanılan Örtmeceler

Eserde tespit edilen örtmece sözlerin büyük bir bölümü ölümün meydana geliş şeklini de belirtmektedir. Bu durum eserde savaş konularının sıklıkla yer almasıyla yakından ilgilidir. Büyük bir hükümdar olan Bâbür, hatıratında döneminin çeşitli siyasi olaylarını ve savaşlarını anlatırken özellikle düşman askerlerinden söz ederken “parça parça et-, boyunlarını vurdur-, kılıçtan geçir-, kazığa oturt-, geyik gibi avla-” gibi kötü adlandırma olarak nitelendirilebilecek ifadeler kullanmıştır. Bu gibi kullanımlar savaş gibi durumlarda düşmana karşı hissedilebilecek saldırganlık, alay, küçümseme, intikam gibi duyguların da bir bakıma dışa vurumudur.

tüfek bile attur-: “*Ol hatunlarınñ birisini fil astığa saldurdum, birisini tüfek bile atturdum.*” (Kadınlardan birini fil altına attırdım; birini kurşuna dizdirdim.) [306b]

yasaka yét-/ yasaqka yétür-: [16b/4, 215b, 218b, 226a, 264a]; “*Ba’zı sulṭānları ve serkeşleri kim éligge tüşüp édi, yasaqka yétti. Sulṭānlarınñ başı bile bir nēçe baş bu fetih haberi bile Kābil’ğa yiberildi.*” (Yakalanan bazı sultanlar ile serkeşler idam edildiler. Sultanlarının başı ve diğer birkaç baş, bu fetih haberi ile birlikte, Kâbil’e gönderildi.) [218b]

sıhka olturguzul-: “*Siyāset için ba’zısını sıhka olturguzuldu.*” (İbret için, bazıları kazığa vuruldu.) [214a]

siyâsetka yetkür-: “*Siyâsetka yetkürdiler.*” (İdam ettiler.) [37a]; “*Çerig barıp ser-kühke çıkıp sengerleğan yerni zorlap alıp bir pâresini siyâsetka yetkürdiler.*” (Gidip tepeye çıkıp, tahkim ettikleri yeri zorlayıp alarak, bir mikdarını, korkutmak için, idam ettiler.) [162a]

suğa bar-: [44a/12, 363b]; “*Ekşer çerigi éli at ve yarağ bile özlerini salıp öttiler. Bir neçe kişi suğa bardı.*” (Askerin büyük bir kısmı, at ve silahları ile suya girerek oraya geçti. Birkaç adamı su götürdü.) [151a]

oğka kılıçka bar-: “*Bu cemâ‘attın hem qalın kişi éligge tüşüp köp kişi oğka ve kılıçka ve suğa bardı.*” (Bunlardan da birçok adam ok ve kılıçla öldürüldü yahut suda boğuldu.) [184a]

pâre pâre kıldur-: [151b, 255b, 306b]; “*Tört beş kişini oğlap bir iki kişini pâre pâre kıldurdum.*” (Dört beş adamı okla vurdurdum; bir iki adamı da parçalattırdım.) [127b-128a]

pârelen-: “*Bu kırk élligçe Afğân tamâmîsi oğka kılıçka barıp pârelendiler.*” (Bu kırk elli Afganın hepsi ok ve kılıçla parçalandılar.) [239a]

kılıçka bar-: “*Köpreki kılıçka bardı.*” (Ekserisi kılıçtan geçirildi) [161b]

ğarğ bol-/ suğa ğarğ bol-: [328b, 372b]; “*Özin deryâğa şaldı ğarğ boldı.*” (Kendini nehre atarak boğuldu.) [29a/12]

boynığa ur-/ urdur-/ boynını ur-: [29b/9, 30b/9, , 41b/6, 69a/3, 125b, 156b, 262b]; “*Sultân Hüseyin Mirzâ barçasınığ boynığa urdurdı.*” (Sultan Hüseyin Mirza hepsinin başını kestirdi.) [41b]

boyunlarığa ur-: “*Qalın yigitlerni keltürdiler. Boyunlarığa buyurduğ kim urdılar.*” (Birçok yiğitlerini, esir ederek, getirdiler. Başlarının kesilmesi emredildi.) [70a]

boyunlarını urdur-: “*Tirig keltürgenleri hem boyunlarını urdurup tüşken yurtta kelle minâre qoparıldı.*” (Diri getirilenlerin de boyunları vurdurularak, indiğimiz yurtta kesilen başlardan bir minare dikildi.) [147b]

avla- / atkula-: “*Kır u qolda keyik kibi avlap Darığannı keyik dek atkuladuk.*” (Kır ve dereye onları, geyik gibi avladık, önümüze çıkanları geyik gibi vurduk.) [196b]

oğka kılıçka bar-: “*Bu cemâ‘attın hem qalın kişi éligge tüşüp köp kişi oğka ve kılıçka ve suğa bardı.*” (Bunlardan da birçok adam ok ve kılıçla öldürüldü yahut suda boğuldu.) [184a]

3. Savaşla Bağlantılı Olarak Gerçekleşen Ölümlerin İfadesinde Kullanılan Örtmeceler

Eserde savaşların anlatımı esnasında sıklıkla düşmanların başlarının kesilerek bunlardan minare yüksekliğinde tepeler oluşturulduğu vurgulanır. Bunun yanı sıra önemli bazı şahsiyetlerin başlarının kesilerek dönemin yetkili kişilerine iletildiği de geçer. Taşkiran, Türk devlet yöneticilerinin iktidarlarına karşı iç ve dış tehditleri önlemek için birtakım cezalandırmalara başvurdıklarını bu yöntemlerden birinin de baş kesmek olduğunu belirtir. Kesilen başların muhataplarına tehdit, korkutma veya tabiiyet göstergesi olarak iletildiğini ifade eder (2021: 288). Bâbürnâme’de baş kesme geleneğiyle ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

“*Yüz iki yüz mütemerrid Afğânların başlarını kèsip keltürdiler. Munda hem kelle minâre qoparıldı.*” (Yüz iki yüz âsî Afganın başını kesip getirdiler. Burada da kesilen başlardan bir minare dikildi) [147b]; “*Başını kèsip keltürdi.*” (O da onun başını getirdi.) [150b]; “*... qalın baş kèsip keltürdiler.*” (... birçok baş kesip getirdiler.) [148a, 184b]; “*... galebe baş kèsip keltürdi.*” (... birçoklarının başını kesip getirdi.) [234b]

“*Tirig keltürgenleri hem boyunlarını urdurup tüşken yurtta kelle minäre koparıldı.*” (Diri getirilenlerin de boyunları vurdurularak, indiğimiz yurtta kesilen başlardan bir minare dikildi.) [147b]

“*Bu Afğānlar kırılğandın soñ bir havīd-zārgā tüşüp buyurduk kim bu Afğānların başlarını kelle minäre kıldılar.*” (Bunlar kesildikten sonra, bir otluğa inip, bu Afganların başından bir minare yapılmasını emrettim.) [239a]

başını eltür-: “*Sultān İbrāhīm’niñ ölügini qalın ölügniñ içide tapıp başını eltürdi.*” (Sultan İbrahim’in cesedini kalabalık ölülerin içerisinde tanıyıp, başını kesip getirdi.) [267b]

başlarını yiber-: “*İkele Mürzāniñ başlarını Şeybağ Hān, Pül-Sālār ekende yiberürler.*” (Şaybak Han Pül-Sālār’da iken, her iki mirzanın başını ona gönderirler.) [207a]

kır-: [301b, 305a]; “*Barını kırdılar.*” (Hepsini alıp kestiler) [62b/10]; “*Barısını kırdı.*” (Hepsini kesti.) [203b]; “*Siyāset cihetidin barını tüfek bile kırdılar.*” (Esirleri, siyaset için, bazı tüfenkle kırdılar.) [263a]

kırıl-: “*Qalın Moğol kişisi kırıldı.*” (Moğolların pek çoğu telef oldu.) [30b/8]; “*Bu Afğānlar kırılğandın soñ bir havīd-zārgā tüşüp buyurduk kim bu Afğānların başlarını kelle minäre kıldılar.*” (Bunlar kesildikten sonra, bir otluğa inip, bu Afganların başından bir minare yapılmasını emrettim.) [239a]

tüş- / tüşür-: [230b, 234b, 234b]; “*Mēniñ ābādān kişilerimni tüşürdiler.*” (Bu çarpışmada benim iyi adamlarımı düşürdüler.) [107b]; “*Yana hem yigit yeleñdin hayli kişi tüşti.*” (Yiğitlerden de epeyce adam vuruldu.) [107b]

zāyi’ kıl-: [90b/3, 334b]; “*Özbekler hānnı Hocend’te şehīd kılğanda anı ve yana andağ neçe nāresideni zāyi’ kıldılar.*” (Özbekler, Hocend’de Han’ı şehit ettikleri vakit, onu ve onun gibi birkaç küçüğü öldürdüler.) [19b]

baş koy-: “*Her kim taht dā’ıyesi bile baş koysa hem munda koyar.*” (Taht kavgası yüzünden başını kaybeder ise burada kaybeder.) [37a]²

4. Ölümün Kaçınılmazlığının İfadesinde Kullanılan Örtmeceler

ecel peymānesidin iç-: “*Herkim ki hayāt meclisiğa kiriptür ‘ākıbet ecel peymānesidin içküsidür.*” (Hayat meclisine giren herkes, nihayet ecel kadehinden içecektir.) [314b]

Yüksekkaya, bu ifadeye benzer bir kullanım olarak “*ecel şerbeti iç-*” örneğini “Ölümün kader olarak algılanışı” başlığı altında ele alır ve bu algılayışta insan yaşamının bir süresinin olduğunu, bu sürenin sonunda beklenen son, yani ölümün mutlaka geleceği değerlendirmesini yapar (2009: 21-23).

ecel yet-: “*Çün ecel yetip édi, kutulmadı.*” (Eceli geldiği için kurtulamadı.) [80b]

halāş bolma-: “*Yétmiş seksen ābdān yigitdin uşbu beş altı Ma’ dūdī beş halāş bolmadı.*” (Yetmiş seksen iyi yiğitlerinin beş altısından başkası kurtulamadı.) [62b/63a]

5. Erken Ölümü İfade Eden Örtmeceler

hayli ‘ömr tapma-: “*Hayli ‘ömr tapmadı. Teraqqī mahallıda oğ ‘ālemdin bardı.*” (Çok yaşamadı; terakkî etmeğe başladığı zaman, vefat etti.) [182a]

² Bu örnekte tam anlamıyla savaş kaynaklı bir ölüm ifadesi gözlemlenmemekle birlikte, ilgili kullanım siyasi çekişmeler nedeniyle gerçekleşen bir ölümü ifade ettiği için bu başlık altında verilmiştir.

turma- “*Hümâyün’ dın soğra Hümâyün bile bir toğkan neçe ferzend boldı. Turmadı.*” (Humayun’dan sonra, onunla öz kardeş birkaç oğlan dünyaya gelmiş, fakat hiç biri yaşamamıştı.) [220a]

6. Ölümü Canın Bedenden Ayrılışı Biçiminde İfade Eden Örtmeceler

câni çık- “*Tayağ astıda oğ câni çıktı.*” (Sopa altında canı çıktı.) [126a]

cân teslim kıl- [259b]; “*Uşol zamân cân teslim kıldı.*” (Hemen öldü.) [161a]

7. Ölümü Din/İnanç Bağlamında İfade Eden Örtmeceler

Bâbü, eserinde sık sık İslam inancı çerçevesinde dünya ve ölüm konusundaki duygu ve düşüncelerini paylaşmaktadır. Bunu ifade ederken de “*şehid bol-, şehid kıl-*” sözlerini kullanır. Arapça kökenli *şehit* kelimesi “1. Allah yolunda ve din uğrunda savaşırken ölen kimse 2. Vatan, millet, kutsal bir amaç ve görev uğrunda ölen kimse” anlamlarını taşımaktadır (Ayverdi, 2011: 2963). Bâbü “*Têñri te’âlâ bu nev’ sa’âdetni bizge naştb kılıptur ve mundağ devletni bizge qarîb eyleptür ölgen şehid, öltürgen gâzi.*” ifadesiyle bu kutsiyeti vurgulamaktadır.

şehid bol- “*Senger Hân Cencühe anda şehid boldı.*” (Senger Han Cencühe orada şehit oldu.) [309b]; “*Têñri te’âlâ bu nev’ sa’âdetni bizge naştb kılıptur ve mundağ devletni bizge qarîb eyleptür ölgen şehid, öltürgen gâzi.*” (Yüce Tanrı bize öyle bir saadet nasîp etmiş ve öyle bir devlet vermiştir ki, ölen şehid ve öldüren gâzidir.) [314b]

şehid kıl- [23b, 50a, 68a, 80b, 177b, 310b]; “*Bu beş künlük öter dünyâ için andağ dâniş-mend ve qarî atasını şehid kıldı.*” (Bu beş günlük fânî dünya için, öyle dânişmend ve ihtiyar babasını şehit etti.) [50a]; “*Hâce Mevlânâ Kâdî’ni erk dervâzeside bi’-izzetâne asıp şehid kıldılar.*” (Mevlâna Kadî’yı erk kapısında şerefsiz bir şekilde, asıp şehit ettiler.) [53b]

şunğâr bol- “*Uşbu târihde düşenbe küni Ramazân ayınıñ törtide ‘Ömer Şeyh Mîrzâ cerdin kebüter ve kebüter-hâne bile uçup şunğâr boldı.*” (Bu tarihte ramazan ayının dördüncü pazartesi günü, Ömer Şeyh Mîrza bu uçurumdan güvercin ve güvercin-hâne ile düşerek öldü.) [6b]; “*Hânım hân-babam şunğâr bolğalı...*” (Hanım, Han dayımın vefatından beri...) [96b]

Buradaki “*şunğâr bol-*” ifadesinin kullanımı Eski Türkçe dönemindeki “*kergek bol-*” ‘Türk kağanları ve kağanlık ailesi bireyleri, beyler vb. için’ ölmek, vefat etmek” (Şirin, 2016: 732) kullanım alanıyla benzerlik göstermektedir. Bâbürnâme’de iki yerde kullanılan bu ifadedeki *şunğâr* kelimesinin *şahin* anlamına geldiği ve önemli şahsiyetler için kullanıldığı görülmektedir. Yüksekaya, Türklerde ölümün uçmak olarak algılanmasını değerlendirirken, bu algılamada ruhun kuş, ölmenin ise uçmak yani göğe yükselmek olduğunu belirtir. Eski Türkçedeki “*kergek bol-*” kullanımına da yer veren Yüksekaya, Osman Nedim Tuna’nın “*kergek*”in uçuca bir mahlûk olması gerektiğini belirterek, bildircin türünden bir kuş adı olarak Doğu Türkçesi sözlüklerinde geçen *kergek* > *kerek* olabileceği görüşüne katıldığını ifade eder. Ayrıca sonraki dönemlerde “*kergek bol-*” yerine “*şunğâr bol-*” deyiminin kullanıldığını ve “*kergek bol-*” ifadesinin daha sonraki dönemlerde kullanılan “*şunğâr bol-, kuş ol-, güvercin ol-*” gibi ifadelerle aynı algılayışın bir ürünü olduğunu vurgular (2009: 12-18).

Têñri hükmini bütker- “*Sultânım Bêgim Kâbil’din uşbu târihde nebîresini alıp Hindüstân’ga keledürgende Nilâb’ta Têñri hükmini bütkeriptür.*” (Sultanım Begim, Kâbil’den şimdi torununu alıp gelmekte iken, Nîl-Âb’da vefat etmiş.) [167b/168a]; “*Kâbil’de Têñri hükmini bütkermiş.*” (Kâbil’de vefat ettiği haberi geldi.) [169b]

Têñri rahmetiğâ bar- [9a/1, 9b/1-2, 11a/5, 13b/5, 14b/2, 20a/6, 20a/12, 22a/12, 27a/5, 39b/13, 86b/7, 157a, 163b, 171b, 234a, 375a]; “*Seyyid Yûsuf Bêg bir neçe kün burunraq kulunç zahmeti bile Têñri rahmetiğâ barıptur.*” (Yusuf Bey birkaç gün önce kulunç hastalığından, Tanrı

rahmetine kavuşmuştu.) [154a]; “*Su öterde Yeke Hâce’niñ kemesi garķ bolup Yeke Hâce Têgri rahmetiġa bardı.*” (Suyu geçerken, Yeke Hoca’nın gemisi battı ve kendisi Tanrının rahmetine kavuştu.) [374b]

8. Ölümün Boş Yere Gerçekleştiğini İfade Eden Örtmeceler

telef bol-: “*Uluġ uluġ bégler ve yaġşı yaġşı yiġitler ġalın kişi bu uruşta telef boldı İbrâhım Tarġan, İbrâhım Saru, İbrâhım Cânı. Bu ġarıbtur kim bir uruşta üç İbrâhım atlıġ uluġ bég telef boldı.*” (Büyük beyler, iyi yiġitler ve birçok adam bu muharebede telef oldu. Şurası gariptir ki, bu muharebede İbrahim Tarhan, İbrahim Saru ve İbrahim Cânî gibi, İbrahim adlı üç büyük bey telef oldu.) [90b]; “*Ķalmaġa kélgen ġums on altı miņ koy çıķtı, kim séksen miņdin ġumsı bolġay. Telef bolġan ve ri’âyet kılgan bile birlik koyda hıç sóz yoķ édi.*” (Ganimetin deftere geçirilen bu beşte biri, on altı bin koyun tuttu ki, bu, seksen binin beşte biridir. Telef olan ve itibar edip alınmamış olanlar ile birlikte, hiç şüphesiz, yüz bin koyun vardı. [204a]

Eserde “*telef bol-*” ifadesinin iki yerde insanların, kalan diġer bir örneğinde de hayvanların ölümünü ifade etmek için kullanıldıġı görölmektedir. Tüm kullanımlarda “*boş yere, yazık oldu*” duygusu ön plana çıkmaktadır.

zâyi’ bol-: [31a, 67b]; “*Ķaçarda taġ yolıġa uçrap éniř ve uçma yérge yolukup özi teşviş bile bu uçmadın tüşti, köp éli bu uçmada zâyi’ boldı.*” (Daġ yollarından kaçarken, kayalık ve uçurumlara tesadüf ederek, meşakkatle buralardan indi ve birçok adamı da bu uçurumlarda telef oldu.) [42a]

Sonuç

Bu çalışmada 16. yüzyıl Çaġatay edebiyatının en önemli eserlerinden olan Bâbürnâme, ölümle ilgili örtmeceler bağlamında deġerlendirilmiştir. Eser, Bâbür gibi önemli bir hükümdarın hatıratı olduġu için olaylar zinciri ve şahıs kadrosu açısından oldukça zengindir. Bu zenginlik eserin söz varlıġında da görölmektedir. Çalışma kapsamında eser, ölümle ilgili söz varlıġı açısından incelenmiş, yapılan inceleme sonucunda tespit edilen örtmeceler ölüm algısının ifade edilişi bakımından çeşitli başlıklar altında verilmiştir. İlgili her sözcük ve sözcük grubu, önce Çaġatay Türkçesiyle ardından parantez içinde Türkiye Türkçesine çeviriyle sayfa numaraları da belirtilerek örneklendirilmiştir.

Eser, olay örgüsü olarak savaşlarla fetihlerin sıkça yer aldıġı zengin bir şahıs kadrosuna sahiptir. Bu durum ölüm olgusunun da sık sık gündeme gelmesine neden olmaktadır. Bütün bu olaylar esnasında Bâbür, hayat ve ölümle ilgili duygu ve düşüncelerini de paylaşır. Eserde bu dünyanın faniliġi, öbür dünyanın önemi “*bu beş künlük öter dünyâ üçün, bu öter dünyâ-yı bî-beķâ, dünyâ-yı fânî*” gibi sözlerle sık sık vurgulanır. Ölümün kaçınılmazlıġı karşısında önemli olanın iyi bir adla bu dünyadan geçmek olduġu: “*Herkim ki ġayât meclisiġa kiriptür ‘âķıbet ecel peymânesidin içküsüdür ve her kişi kim tiriglik menziliġa kéliptür âġir dünyâ ġamġânesidin kéküsüdür. Yaman at bile tirilgendin yaġşı at bile ölgen yaġsıraķ...*” sözleriyle dile getirilir. Olay akışı sırasında ölüm gibi konularla ilgili çeşitli rivayetlere de yer verilir. Eserde ölüm kavramı; ölen kişinin yakınlıġı, sevilip sevilmemesi, düşman olup olmaması gibi nedenlerle farklı şekillerde ifade edilir. Örneġin savaş ve fetihler esnasında öldürülen düşman askerlerinden veya kötü birilerinden bahsedilirken yazarın sık sık sözlerini kötü adlandırma yoluyla dile getirdiġi görölür: “*avla- / atķula-, kılıçķa bar-, boynıġa ur-/ urdur-/ boynını ur-, cânı çık-, düzaġķa bar-, katl kııl-, katlıġa bar-, katlı- amm kııl-/ katlı- ammġa bar-, kılıçķa bar-, kıır-, päre päre kıldur-, pärelen-, sıġķa olturguzul-, siyâsetķa yétķür-, tüfek bile attur-, yasaķa yét-/ yasaķķa yétķür-*” gibi. Bunun yanı sıra sevilen, yakın birilerinin ölümü karşısında güzel adlandırma yoluyla örtülü, daha yumuşak ifadelerin kullanıldıġı görölür: “*‘âlemdin bar-, ‘âlemdin kék-, ‘âlemdin naķl kııl-, ‘âlem-i fânini vedâ’ kııl-, bar-, cân teslîm kııl-, dünyâ ġamġânesidin kék-, ecel peymânesidin iç-, ecel yét-, ġalâř bolma-, ġayli ‘ömr tapma-, kék-,*

naql kııl-, rihlet kııl-, şehid bol-, şehid kııl-, şunqâr bol-, telef bol-, Têgri hükmini bütker-, Têgri rahmetiğa bar-, vedâ' kııl-, zâyi' bol-, zâyi' kııl-” gibi. Ölümle ilgili örtmeceler açısından zengin bir söz varlığına sahip olduğu tespit edilen eserde örtmecelerin yanı sıra hem insanlar hem de diğer canlılar için hayatını kaybetme ifadesinde direkt olarak “öl- ve öltür-” kelimelerinin de sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Eserde diğer dikkat çekici husus “öl-” için kullanılan “*şunqâr bol-*” örtmecesidir. Bu kullanım Türklerin ölüm anlayışını yansıtmaya açısından önemlidir. Yine savaş esnasında alınan galibiyeti vurgulamak için “*küffârı başıdın kelle minâre fermân boldı; başlarını kelle minâre kııldılar.*” gibi ifadelerin metin boyunca sık sık yer aldığı saptanmıştır.

Sonuç olarak Çağatay edebiyatında ölüm kavramını karşılıyan sözler ve örtmeceler Bâbürnâme ekseninde değerlendirilmiş ve bu kavram için çok sanatlı ve çeşitli ifadelerin yer aldığı görülmüştür.

Bilgi Notu

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yapılan bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Kaynakça

- Akbulak, Ö. (2022). Örtmece sözlere bir örnek olarak tuvalet sözcüğünün değerlendirilmesi. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (15), 271-287.
- Akgül, S. (2020). *Bâbürnâme'nin Haydarâbâd Nüshasının transkripsiyonu ve söz dizimi incelemesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akpınar, T. (1985). Dünyada ve Türklerde ağza alınması yasak (tabu) kelimeler. *Folklor ve Etnografya Araştırmaları* içinde (13-20. ss.), Anadolu Sanat Yayınları.
- Aksan, D. (2003). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin sözvarlığı*. Engin Yayınevi.
- Akün, Ö. F. (1991). Bâbürnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (404-408. ss.), 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arat, R. R. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un hâtıratı*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arslan Erol, H. (2002). Tabu taboo ve kelimelerin anlam alanlarına etkisi. *Türk Dili Araştırma Yıllığı-Belleten*, (2), 35-56.
- Arslan Erol, H. (2012). Eski Türkçede ölüm için kullanılan sözler. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Defin* içinde (361-394. ss.), Tarihçi Kitabevi.
- Aslan, S. (2019). *Derleme Sözlüğündeki örtmece kelimeler üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, S. (2024). Örtmeceler ile ilgili bibliyografya çalışması. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 574-583.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı Yayınları.
- Bilginer, H. (2011). Batı dillerinde ve Türkçede güzel adlandırmalar. *Türk Dili*, (598), 441-445.
- Çağatay, S. (1974). Türklerde batıl inançlar arasında tabu. *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri* içinde (365-372. ss.), Başbakanlık Basımevi.

- Çelik, C. (2011). *Türkiye Türkçesinde örtmece ve tabu kelimeler*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Öğretim ve Araştırma Enstitüsü.
- Çiftioğlu Çabuk, A. (2014). Örtmece kavramı ve hayvan adlarında örtmece oluşumu. E. Gürsoy Naskali (Ed.), *Korku içinde* (5-23. ss.), Kitabevi Yayınları.
- Çiftioğlu Çabuk, A. (2015). Türkçedeki örtmece sözlerin oluşum yolları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (5), 136-160.
- Demirci, K. (2008). Örtmece (euphemism) kavramı üzerine. *Milli Folklor*, (77), 21-34.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca - Türkçe ansiklopedik lûgat*. Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay Edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (168-176. ss.), 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ergun, P. (2013). Türk kültüründe ölümle ilgili bazı terimler. *Milli Folklor*, (100), 134-148.
- Gecekuşu, A. (2006). *Güzel adlandırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güngör, A. (2006). Tabu-örtmece (euphemism) sözler üzerine. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, (29), 69-93.
- Hirik, E. (2013). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde ölüm örtmeceleri. *Yeni Türkiye, Türkçe Özel Sayısı*, (55), 441-451.
- İnce Özyıldırım, I. (1996). Türkçede örtmece sözcükler üzerine bir araştırma. *Dil Dergisi*, (50), 15-21.
- Kanar, M. (2009). *Arapça-Türkçe sözlük*. Say Yayınları.
- Kanar, M. (2010). *Farsça-Türkçe sözlük*. Say Yayınları.
- Karabulut, F. & Ospanova, G. (2013). Örtmece sözlerin mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde karşılaştırmalı model analizi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 122-146.
- Karaca, F. (2009). Mezar taşı metinleri. E. Gürsoy Naskali, G. Sağol Yüksekaya (Ed.), *Uçmağa Varmak Kitabı* içinde (75-92. ss.), Kitabevi.
- Killi, G. (2006). Hakas Türkçesinde tabu sözler ve örtmece. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 50-65.
- Koç, A. (2010). Hastalık isimlerinde örtmece. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (188), 77-95.
- Ospanova, G. (2014). *Türkiye Türkçesinde örtmeceler*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağol Yüksekaya, G. (2009). Türklerde ölümün algılanışı "Ölmek" karşılığı kullanılan kelimelerden hareketle. E. Gürsoy Naskali, G. Sağol Yüksekaya (Ed.), *Uçmağa Varmak Kitabı* içinde (3-40. ss.), Kitabevi Yayınları.
- Şen, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Bâburname giriş-metin (Kabil ve Hindistan bölümleri) açıklamalı dizin*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taşkıran, H. (2021). Türk devletlerinde tabiiyet ve tehdidin simgesi: Kesik baş gönderme geleneği. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13(1), 287-301.

- Thackston, W. (1993). *Muhammad Zahiruddin Muhammad Bâbur Mirza, Bâburnâme*. The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. (2024, Şubat 4). <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkmen, S. (2009). Türkçedeki örtmece sözler. *Karadeniz Araştırmaları*, (23), 131-140.
- Uzun, G. (2020). Kırgız Türkçesinde ölüm ile ilgili örtmece ve tabu sözler. *Söylem Filoloji Dergisi*, 5(1), 226-238.
- Üstüner, A. (2009). Örtmece sözlerle ilgili terimler. *Turkish Studies*, 4(8), 166-176.

EXTENDED ABSTRACT

Language has been the most important means of communication for human from ancient times to the present day. In the early days, humans who tried to express themselves through various wall paintings, shapes, gestures, and movements eventually discovered sound, which is the basic instrument of communication, and after centuries of great efforts, sounds began to turn into words, and words into sentences. In this process, while it is seen that there are clear and concise expressions in the language, which basically progressed on the axis of comprehension, with the processing and development of language over time besides the clear expression, which is the main purpose, the effect of the expression of the interlocutor, etc. thoughts and emotions have made the language a more complex structure. Now, taking into account various effects, the same emotions or situations are shaped according to the narrator’s preference and the ability to use the language, sometimes very clearly, sometimes indirectly, and sometimes ornately. Especially for some concepts that are thought to create emotions such as sadness, shame, fear, etc., it is seen that a more implicit use is preferred although understanding is essential. The aim here is to express what is desired more comfortably without feeling discomfort. This situation also occurs in the expression of the concept of death. In this study, it was aimed to examine this feature of language through the concept of death.

Within the scope of the analysis, Bâbürnâme, one of the most important works of 16th-century Chagatai literature, was analyzed, and the euphemisms used in the work to represent the concept of death were determined and evaluated. Since the work is a memoir of an important ruler like Bâbur, it is quite rich in terms of the chain of events and the cast of characters. In the work, which is written in a very sincere style, Bâbur often shares his feelings and thoughts about life and death. The transience of this world and the importance of after life are emphasized with phrases such as “*bu bêş künlük öter dünyâ için, bu öter dünyâ-yı bî-bekâ, dünyâ-yı fâni*”. In the face of the inevitability of death, what is important is to pass from this world with a good reputation: “*Herkim ki hayât meclisîğa kiriptür ‘âkıbet ecel peymânesidin içküsüdür ve her kişi kim tiriglik menziliğa kéliptür âhîr dünyâ gamhânesidin kēçküsüdür. Yaman at bile tirilgendin yahşî at bile ölgen yahşîrak...*” The concept of death is expressed in different ways depending on reasons such as the closeness of the deceased, whether they are loved or not, whether they are enemies or not. For example, while harsh expressions such as “*avla- / atkula-, oğka kılıçka bar-, baş kēs-/ başını kēsip keltür-, boynîğa ur-/ urdur-/ boynını ur-, cāni çık-, dūzahka bar-, qatı kı- / qatığa bar-, qat-ı āmm kı- / qat-ı āmmğa bar-, kılıçka bar-, kır-, oğla-, pāre pāre kıldur-, pārelen-, sîhka olturguzul-, siyāsetka yētkür-, tüfek bile attur-, yasağa yēt-/ yasağka yētkür-*” are used to talk about enemy soldiers killed during wars and conquests, it was seen that more veiled and softer expressions are used in the face of the death of loved ones or close ones: “*‘ālemdin bar-, ‘ālemdin kēç-, ‘ālemdin naql kı- / ‘ālem-i fānini vedā‘ kı- / bar-, cān teslīm kı- / dünyâ gamhânesidin kēç-, ecel peymânesidin iç-, ecel tēp ēgendür, ecel yēt-, ḥalāş bolma-, hayli ‘ōmr tapma-, kēç-, naql kı- / rihlet kı- / şehid bol-, şehid kı- / şunqār bol-, telef bol-, Tēñri ḥükmini bütker-, Tēñri rahmetiğa bar-, vāki‘a dest bē-, vedā‘ kı- / zāyi‘ bol-, zāyi‘ kı-*”. In addition, words used for posthumous traditions and ceremonies can be exemplified as follows: “*tofrağka tapşur-, defn et-, ‘azā tut-, ta‘ziyet tut-, kırk, qara çıрма-*”. It was identified that expressions such as “*küffārın başdın kelle mināre fermān boldı; başlarını kelle mināre kıldılar*” are frequently used throughout the text to emphasize the victory achieved during wars. In this study, which evaluates the words and euphemisms that represent the concept of death in Chagatai literature based on Bâbürnâme, it was determined that there are a wide variety of rich expressions for the expression of this concept.